

Kairat Alimgazinow

(Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu w Ałmaty)

WSPOMNIENIA Z WOJNY DOMOWEJ W KAZACHSTANIE (1918–1920) JAKO ŹRÓDŁA ARCHIWALNE – NA PODSTAWIE ARCHIWUM PREZYDENTA REPUBLIKI KAZACHSTANU. ZARYS PROBLEMATYKI*

 W Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu w Ałmaty przechowywane są źródła dotyczące wydarzeń mających miejsce w Kazachstanie w latach 1918–1920. Materiały znajdują się przede wszystkim w Zespole nr 811, zatytułowanym „Instytut Studiów Politycznych Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Kazachstanu”¹. Zawiera on ponad 13 tys. dokumentów, które wytworzono od 1931 do 1991 r.

W głównej mierze są to wspomnienia zebrane przez Istpart², który proces ich gromadzenia rozpoczął już w latach dwudziestych. Można wydzielić trzy etapy publikacji

* Tłumaczenie z języka rosyjskiego: Stanisław Koller, Krystyna Marczyk.

¹ Instytut został utworzony 18 V 1931 r. na mocy uchwały Sekretariatu Kazachskiego Komitetu Krajowego (Kazkrajkomu) Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii bolszewików jako Kazachski Instytut Marksizmu-Leninizmu (KIML) przy Centralnym Komitecie Wykonawczym Kazachskiej SRS (KazCIK). Od kwietnia 1933 r. funkcjonował pod nazwą „Kazachski Naukowo-Badawczy Instytut Marksizmu-Leninizmu” (KNIIML). Uchwałą Biura Kazkrajkomu WKP(b) z 11 IV 1934 r. został włączony do Istpartu Kazkrajkomu i przemianowany na Kazachski Instytut Marksa–Engelsa–Lenina–Stalina (KIMELS). Następnie, 2 XII 1939 r., przekształcono go w Kazachski Oddział Instytutu Marksa–Engelsa–Lenina (Kazfiłiał IMEL). Od lipca 1945 r. funkcjonował jako Instytut Historii Partii przy Komitecie Centralnym KP(b) Kazachstanu. Jego zadania koncentrowały się na badaniu historii partii, a także na gromadzeniu, przechowywaniu oraz publikowaniu dokumentów partyjnych, jak również tłumaczeniu na język kazachski propagandowych wydawnictw politycznych.

² Istpart – Komisja ds. Historii Rewolucji Październikowej i RKP(b) – instytucja naukowo-badawcza zajmująca się gromadzeniem, przechowywaniem, naukowym opracowywaniem i publikacją materiałów

tych wspomnień. Pierwszy miał miejsce w drugiej dekadzie XX w., kiedy zaczęły się pojawiać w czasopiśmie krótkie relacje uczestników poszczególnych epizodów wojennych, jakie miały miejsce w Kazachstanie. Drugi – od 1931 r. do połowy lat pięćdziesiątych – przypadł na okres kultu jednostki, w którym wspomnienia traktowano jako drugorzędne źródło historyczne, co niekorzystnie przełożyło się na liczbę ich publikacji. W tym też czasie uwarunkowania polityczne wpłynęły na charakter i treść wspomnień, przede wszystkim ujednolicono ich strukturę i zawartość. Trzeci etap – od połowy lat pięćdziesiątych do połowy lat osiemdziesiątych XX w. – związany był z decyzjami XX Zjazdu KPZR (14–25 lutego 1956 r.). Odstąpiono wówczas od kultu jednostki i zaproponowano nowe podejście do pamiętnikarstwa, polegające na badaniu porównawczym wszystkich źródeł. Zaczęto wydawać także wspomnienia działaczy politycznych i wojskowych zrehabilitowanych po XX Zjeździe partii.

Pojawienie się wspomnień – źródeł o czysto osobistym charakterze – nie było przypadkowe. Początkowo źródłom tym przypisywano funkcję społeczną i polityczną, aby na piśmie utwalić zdobycze rewolucji bolszewickiej. W latach dwudziestych ubiegłego wieku powołano organ, którego celem było gromadzenie i publikowanie źródeł archiwalnych, wspomnień z okresu walki bolszewików. Zadaniem Istpartu było „gromadzenie i studiowanie materiałów dotyczących rewolucji październikowej i historii [...] partii”³. Wymóg przechowywania i gromadzenia dokumentów dotyczących dziejów rewolucji październikowej i wojny domowej był podyktowany faktem, że materiały te – w opinii samego protagonisty władzy sowieckiej Włodzimierza Iljicza Lenina – były najważniejszym źródłem do zdemaskowania kontrrewolucyjnego burżuazyjnego kłamstwa o Rosji Sowieckiej⁴.

Konieczność powołania takiego organu jak Istpart nie była podyktowana wyłącznie celami naukowymi (zachowanie dla przyszłych pokoleń zbiorowej pamięci o przeszłości), lecz także pierwotną ideą demaskowania przez tę instytucję wrogów reżimu sowieckiego. Już na początku lat dwudziestych Michaił Nikołajewicz Pokrowski uznawał za nagłą potrzebę napisania przez samych bolszewików historii rewolucji październikowej 1917 r. i wydarzeń, które po niej nastąpiły. „Proletariackiemu okresowi rewolucji rosyjskiej – pisał – grozi powtórzenie tego samego, co przytrafiło się jej okresowi demokratycznemu. Historia ruchu lat 1905–1907 została napisana nie przez tych, którzy dokonywali rewolucji, ale przez tych, którzy ją tłumili. Posiadamy mienszewicką historię pierwszego powstania ludu rosyjskiego przeciwko reżimowi Romanowów, są próby opisanie jej przez środowiska kadetów – a ze strony bolszewików nie było jakiegokolwiek próby jej wyważonej i ukazującej konsekwencje oceny”⁵. W swoim apelu, zamieszczonym na stronach pierwszego numeru centralnego organu Istpartu – czasopiśmie „Rewolucja proletariacka”, Pokrowski podkreślił w imieniu komisji szczególną wartość wspomnień⁶. Mówiąc o historii partii

związanych z historią partii komunistycznej i rewolucji październikowej. Jako samodzielna instytucja działała w latach 1920–1928, a w oddziałach regionalnych do 1939 r.

³ K. Ostrouchowa, *Recenzii na knigi: K. Bauman. „Dwadcatiletije Rossijskoj kommunističeskoj partii” (wiechi jejo istorii); „K 25-letiju RKP(b)”, 1918–1923 gg. (oczerk istorii partii)*, „Proletarskaja riewolucyja” 1923, nr 8, s. 238.

⁴ *W.I. Lenin w pierwyje gody Sowietsoj vlasti*, „Woprosy istorii KPSS” 1960, nr 6, s. 136.

⁵ M.N. Pokrowskij, *Protiworieczija g. Milukowa [w:] Intelligencyja i riewolucyja. Sbornik statiej*, Moskwa 1922, s. 5.

⁶ *Ot Istparta*, „Proletarskaja riewolucyja” 1921, nr 1.

bolszewików, zauważył, że wiele epizodów nie znalazło potwierdzenia w dokumentach. Dlatego do szczególnie cennych należą „wszelkiego rodzaju wspomnienia, które nadają wydarzeniom psychologiczne i emocjonalne zabarwienie, bez którego posiadane przez nas różnorodne dokumenty mogą okazać się niezrozumiałe lub zrozumiane nieprawidłowo”. Domyślna interpretacja faktów inspirowana fantazją badaczy jest – jak stwierdzono w oświadczeniu – „czymś podobnym do wspomnień nie naocznego świadka – a to jest gorsze niż najbardziej ubogie w treść pamiętniki”. To szczególne znaczenie, jakie pierwsi proletariaccy historycy przywiązywali do wspomnień, nadawało przyszłym autorom pamiętników wyjątkowy status świadka, zachęcając ich zarazem do uczestnictwa w procesie gromadzenia materiału historycznego. Zwroćcie się z apelem do uczestników wydarzeń było punktem wyjścia do systematycznego zbierania wspomnień.

Po utworzeniu Centralnego Istpartu powstała sieć lokalnych komisji. Tylko do 20 lipca 1922 r. zostały zorganizowane 72 biura Istpartu, w tym obwodowych – 14, a gubernialnych – 58⁷. Kirgiskie biuro Istpartu zostało powołane rozporządzeniem Kirgiskiego Komitetu Obwodowego RKP(b) z 20 grudnia 1922 r.⁸ W jego skład weszli: Aleksiej Mamykin, Asfiendijar Kenżyn i Nygmiet Nurmakow. Utworzenie w republice kolejnych regionalnych biur Istpartu: akmolińskiego, aktiubińskiego, bukiejewskiego, zyrjanowskiego, kustanajskiego, semipałatyńskiego i orenburskiego, a także Środkowoazjatyckiego Biura Istpartu, dowodzi zintensyfikowania prac nad gromadzeniem materiałów. Zasadniczo cała praca lokalnych biur Istpartu opierała się na pozyskanych pracownikach z zewnątrz. Na przykład wykładowcy Środkowoazjatyckiego Komunistycznego Uniwersytetu (SAKU) byli jednocześnie członkami Komisji ds. zbierania materiałów⁹. Przekazanie jednemu organowi tak wielu kompetencji, jak słusznie uważa Iljas Manaszewicz Kozybajew, wynikało z braku w republice wykwalifikowanego personelu¹⁰. Nadmiar obowiązków nałożonych na pracowników Istpartu odbijał się na rezultatach ich pracy. W pierwszym roku działalności kirgiskie biuro Istpartu nie zebrało i nie przygotowało do wydania praktycznie żadnych materiałów¹¹.

Pomimo tak złożonej struktury organizacyjnej Istpartu cały czas starano się docierać do świadków wydarzeń. Rozsyłano listy do budowniczych ustroju sowieckiego z prośbą o dzielenie się swoimi wspomnieniami. Organizowano także wieczory pamięci. Pracownicy Istpartu gromadzili w terenie grupy uczestników wydarzeń, aby – jak ujęła to redakcja pisma „Czerwona kronika Turkiestanu” – dokonać „przesłuchań” świadków. „Taki sposób na utrwalenie wspomnień uczestników można nazwać najlepszym – podkreślała redakcja. [...] Przecież [...] oni sami by ich nigdy nie napisali przez swoje niezdecydowanie, niepewność, a nawet po prostu dlatego, że sami napisać by nie potrafili”¹².

W trakcie systematyzacji materiałów uczestnicy wydarzeń brali jednocześnie udział w weryfikacji faktów. Kryterium obiektywności zapewniały również współczesne opinie,

⁷ *Wokrug organow istpartowskoj raboty. Obzor diejatielnosti organow Istparta. Pieriečen' miestnych biuro*, „Proletarskaja riewolucyja” 1922, nr 8, s. 231.

⁸ AP RK, f. 139, op. 1, d. 266A, l. 184A.

⁹ N. Finkelsztejn, *Iz otczota istparta SriednieAzBiuro CK WKP(b) za fiewral-sientjabr' 1927 g.*, „Proletarskaja riewolucyja” 1927, nr 11, s. 271.

¹⁰ I.M. Kozybajew, *Istoriografija Kazachstana: uroki istorii*, Alma-Ata 1990, s. 24.

¹¹ *Wokrug organow istpartowskoj raboty. Kirgizskoje biuro*, „Proletarskaja riewolucyja” 1923, nr 14, s. 611.

¹² „Krasnaja letopis' Turkiestana” 1923, nr 1–2, s. 3.

kierowane do redakcji w formie listów i uwag. Zebrane materiały historyczne i relacje naocznych świadków były publikowane przez wydawnictwa lokalnych komitetów¹³.

W ten sposób w działalności Istpartu w latach dwudziestych XX w. zarysowały się główne tendencje, które utrzymywały się także w najbliższych latach. Ustalono kryteria, na podstawie których porządkowano materiały, określano znaczenie i miejsce twórczości pamiętnikarskiej w historiografii. Działania te prowadzono pod kątem sytuacji politycznej w kraju. Podano również argumenty uzasadniające redagowanie pamiętników.

Pierwsze wydania relacji świadków i uczestników wydarzeń politycznych miały miejsce na początku lat dwudziestych. Wspomnienia miały formę krótkich szkiców zamieszczanych na stronach regularnie ukazujących się czasopism¹⁴. Najczęściej były one związane z ważnymi rocznicami. Do pierwszych opublikowanych wspomnień należy zaliczyć wezwanie Abdula Gabdulhamida, członka Okręgowego Instytutu Muzułmańskiego w Taszkencie, do kazachskiej biedoty. Ukazało się ono jako osobna broszura w 1919 r. z okazji rocznicy rewolucji październikowej¹⁵. Kolejnym była relacja Piotra Andriejewicza, naoczego świadka semireczeńskich wydarzeń w 1920 r. w Wierny (obecnie Ałmaty), opisanych później w powieści Dmitrija Andriejewicza *Furmanowa*¹⁶, w której ukazał on rolę partii bolszewickiej w stłumieniu powstania i „zdemaskował” działania ideologiczne przeciwników władzy sowieckiej¹⁷. Nieodłączną ich cechą – jak i większości wspomnień z tamtych czasów – jest rozwlekłość, mglistość i brak ciągłości przekazu. Należy również zauważyć, że na charakter pierwszych publikowanych wspomnień wpłynęło ich ukierunkowanie na masowego odbiorcę, co wyjaśnia sposób kompozycji tekstów dokonany przez autorów.

Charakterystyczną cechą wspomnień pisanych w latach dwudziestych XX w. było dążenie autorów do jak najdokładniejszego przedstawienia wszystkich okoliczności zachodzących wydarzeń: „To mają być szkice historyczne – nie powieści, nie rozwlekłe historie; nie może być fikcji, niedopowiedzeń albo przesady”¹⁸. Jednakże osąd autorów

¹³ *Oswobodzenie kirgizskiego narodu. Sbornik*, Omsk 1920; N. Paskuckij, *K istorii graždanskoj wojny w Turkiestanie*, Taszkient 1922; *Na pierielomie żyzni. Sbornik wospominanij i materialow po istorii RKP(b) i krestjanskogo wostanija w Kustanajskom rajonie*, Kustanaj 1923.

¹⁴ A. Gabdulchamid, *Kazak bejnekorlaryna bir-eki sez*, Taszkient 1919, s. 15; P. Andriejewicz, *Prawda o siemirieczenskoj bielogwardiejskoj awanturie*, „Izwestija Krajowego Komiteta RKP(b) Turkiestana”, 19 VI 1920; F. Mogiła, *Iz proszlogo*, „Proletarij” 1922, nr 1, s. 76; G. Trofimow, *Proszlogo Dżetysuskoj organizaciji KPT (1918–1922)*, „Dżetysuskoj prawda”, 14 III 1923; A. Ajtjew, *Iz istorii obszczestwienno-politiceskich dżiżenij w Urałskoj oblasti*, „Stiepnije zori” 1923, nr 1, s. 39–54; P. Galeto, *O wozniknowienii Sowietkoj władzi w Siemipalatińskie w 1918 godu*, „Kommunist” 1923, nr 4, s. 48–50; B. Zaporozskij, *Ust'-Kamienogorskaja disciplinarka*, „Kommunist” 1923, nr 1, s. 96–102; *idem*, *Organizacija władzi i bor'ba na frontie*, „Kommunist” 1923, nr 2, s. 115–119; *idem*, *Bielogwardiejskoje wostanije*, „Kommunist” 1923, nr 2, s. 119–121; N. Zacharow, *Iz istorii odnogo rewolucyoniera (wospominanija iz blizkiego proszlogo)*, „Krasnaja letopis' Turkiestana” 1923, nr 1–2, s. 94–98; A. Ajtjew, *Oktjabr'skaja riwolucyja i nacjonalnyj wopros*, „Kżył Kazakistan” 1923, nr 22; S. Użgin, *Straniczka iz istorii riwolucyonno go dżiżenija w Kustanaje*, „Izwestija kustanajskogo gubkoma RKP(b)” 1923, nr 14; F. Agafonow, *Orienburg w 1918 godu (iz wospominanij)*, „Sowietskaja stiep”, 23 II 1924; P. Warłamow, *Put' k Oktjabriu*, „Sowietskaja Kirgizija” 1924, nr 10; D. *Siemirieczenski front (oczerk bojowych dziełstwij)*, „Dżetysuskoj prawda”, 23 II 1924.

¹⁵ A. Gabdulchamid, *Kazak...*

¹⁶ D.A. Furmanow, *Siem' dniej („Miatieź”)*, Moskwa–Leningrad 1926.

¹⁷ P. Andriejewicz, *Prawda o siemirieczenskoj bielogwardiejskoj awanturie...*

¹⁸ D. Furmanow, *Kratki obzor literatury (nie pieriodiceskoj). O graždanskoj wojnie (1918–1920 gg.)*, „Proletarskaja riwolucyja” 1923, nr 5, s. 327.

pamiętników o wydarzeniach był ograniczony. Każdy uczestnik i świadek uważał się bowiem za osobę, która z racji obecności lub uczestnictwa w opisywanych wydarzeniach ma wszelkie podstawy do twierdzenia, że jest dla czytelnika obiektywny. Żaden z nich nie zadawał sobie trudu skonfrontowania swojej wiedzy z relacjami pochodzącymi z innych źródeł. Historyk Alter (Aleksiej) Lwowicz Litwin pisze, że uczestnicy wydarzeń, szczególnie na początku lat dwudziestych, stali na stanowisku, że można potwierdzić lub zaprzeczyć temu lub innemu faktowi bez odwoływania się do dokumentów¹⁹. Redakcje gazet i czasopism, w których publikowane były takie wspomnienia, zakładały również, że dane biograficzne autora, potwierdzające jego udział w wydarzeniach, są ważnym argumentem dla wiarygodności przedstawionych faktów.

Liczba materiałów gwałtownie wzrosła w trakcie przygotowań do obchodów dziesiątej rocznicy rewolucji październikowej²⁰. Szczególną uwagę zwrócono na gromadzenie przekazów związanych z wydarzeniami w Kazachstanie. W apelu, z którym instytucje archiwalne zwróciły się do ludu pracującego republiki w związku z dziesiątą rocznicą Października, napisano, że „rewolucyjny pas burzy i nawałnicy z lat 1917–1918 przejdzie do historii jako jedna z najbardziej chwalebnych stron niezwykle ostrej walki klasowej, będzie wzorem i przykładem bohaterskiej walki proletariatu dla wielu pokoleń”²¹. Z pisemną prośbą o przesłanie swoich wspomnień i materiałów dotyczących rewolucji październikowej i wojny domowej w Kazachstanie zwrócono się do Sakena Sejfullina, Nygmeta Nurmakowa, Turara Ryskułowa, Abdoła Asylbekowa, Uraz Dżandosowa i innych²².

Grupy inicjatywne, na których Istparty opierały swoją działalność lokalną, organizowały wieczory wspomnień, na których wystąpienia weteranów spisywano, a następnie na ich podstawie przygotowywano i wydawano zbiory wspomnień²³. Publikowane pamiętniki poświęcone były problematyce organizacji oddziałów o charakterze wojskowym i opisowi działań grup bojowych, do których należał świadek wydarzeń²⁴. Wspomnienia o tym, co się wydarzyło, często zawierały sprzeczne informacje, zwłaszcza na temat liczby i składu oddziałów. Na dziesiątą rocznicę rewolucji wydano pamiętniki Sakena Sejfullina²⁵, od 1922 r. znane już szerokiemu kręgowi czytelników z publikowanych wcześniej fragmentów w czasopiśmie „Kyzyl Kazachstan”. Ten uczestnik wydarzeń październikowych i wojny domowej, powołując się na dokumenty, opisał pierwszych bolszewików w Kazachstanie – Abdołę Asylbekowa, Nygmeta Nurmakowa, Sabyra Szaripowa oraz ideologiczną walkę bolszewików z narodowymi rządami w regionie. W swoim pamiętniku zamieścił też obszerne fragmenty artykułów z gazet tego okresu.

¹⁹ A.Ł. Litwin, W.D. Polikarpow, Ł.M. Spirin, *Grażdanskaja wojna. Łomka starych norm i stierie-otipow. Istoriki sporiat*, Moskwa 1989, s. 47.

²⁰ *Postanowlenije CIK i SNK KASSR ob. Ozamienowanii 10-letija Krasnoj Armii*, „Sowietskaja stiep”, 24 II 1928.

²¹ G.F. Dachszejgier, *Istoriografija sowietskogo Kazachstana*, Alma-Ata 1969, s. 36.

²² AP RK, f. 811, op. 8, d. 130, l. 1.

²³ *Iz pierioda graždanskaj wojny w Kazachstanie*, Kyzyl–Orda 1927; *Riewolucyja w Sriedniej Azii*, Sbornik 1, „Prawda Wostoka” 1928; *Riewolucyja w Sriedniej Azii*, Sbornik 2, „Prawda Wostoka” 1929; Ł. Riezcow, *Oktiabr’ w Turkiestanie*, Taszkient 1927, s. 120; S. Murawiejskij, *Oczerki po istorii riewolucyionnogo dwiżenija w Sriedniej Azii*, Taszkient 1927.

²⁴ P. Pogorielskij, *Stranicy iz istorii bor’by za Oktiabr’ w Dżetyssu [w:] Riewolucyja w Sriedniej Azii*, Taszkient 1929; *Iz pierioda graždanskaj wojny w Kazachstanie (oczerk bojowych diejstwiw otriada Dżangildina)*, Kyzyl–Orda 1928; O. Biekow, *Kak my wyigrali graždanskiju wojnu*, Kyzyl–Orda 1928.

²⁵ S. Sejfullin, *Tar żol, tajgak keszu*, Kyzyl–Orda 1927; *idem, W wagonach smierti atamana Anienkowa*, Kyzyl–Orda 1927.

Wspomnienia Sakena Sejfullina, chociaż napisane w formie półbeletrystycznej, mogą posłużyć jako źródło historyczne dokumentujące organizację i działania bolszewików podczas wojny domowej w Kazachstanie. Przedstawiają one na tle wydarzeń historycznych proces przenoszenia na grunt Kazachstanu bolszewickich koncepcji, głoszonych przez sowieckich ideologów. Sejfullin – jako pierwszy – na podstawie swoich doświadczeń wyraził autorskie pojmowanie „ducha patriotyzmu”, czyniąc to przez pryzmat demaskowania „antynarodowych” idei przywódców ruchu ludowego. Za będących blisko podobnego rozumienia i przedstawiania wydarzeń historycznych należy uznać autorów artykułów wydanych w tamtym czasie w zbiorach: *Z okresu wojny domowej w Kazachstanie* i *Kazachstan w przeddzień rocznicy dziesięciolecia Października*. Należy podkreślić, że autorzy ci uważają powstanie w 1916 r. jako etap przygotowania rewolucji październikowej – „wydarzenie, które dało masom pasterskiej części społeczeństwa pierwsze doświadczenia walki z ciemnizcami”²⁶.

Publikowane zbiory²⁷, w których do wspomnień dołączano także materiały historyczne, jak znakomita większość prac z tamtego okresu, utwierdzały czytelnika w przekonaniu o słuszności rewolucji proletariackiej. Z punktu widzenia czasów współczesnych zarówno poglądy, jak i rozumienie koncepcji rozwoju społecznego przez autorów należy uważać za przestarzałe i utopijne. Mimo to ich wypowiedzi są przedmiotem zainteresowania nauk historycznych. W zbiorze pt. *Z historii wojny domowej w Kazachstanie* skłonność, aby zawsze i wszędzie doszukiwać się w antagonizmie klasowym siły napędowej rozwoju społecznego, doprowadziła autorów do przekonania, że główną przyczyną aktywnego udziału rdzennej ludności w ustanowieniu władzy sowieckiej było posiadanie przez lud „instynktu klasowego”²⁸. Ogólnie rzecz biorąc, twierdzenie o występowaniu świadomości klasowej, nie mówiąc już o podziałach klasowych w społeczeństwie Kazachstanu w latach dwudziestych XX w., jest bardzo wątpliwe. Andriej Pawłowicz Kuczkin już w artykule z 1946 r. podważał tę tezę, wyrażając na łamach pisma „Woprosy istorii” opinię, że występująca na stepie kazachskim walka miała charakter rodowy, a nie klasowy²⁹.

Brak wykwalifikowanego personelu w zespołach przygotowujących zbiory do wydania i ich słabe przygotowanie merytoryczne wpłynęły na proces przygotowań i publikację pamiętników. W zbiorach wspomnień brakowało odpowiedniego wstępu od redakcji, w którym pokrótce scharakteryzowano by i opisano prezentowane materiały. Nie było przypisów i komentarzy do źródeł potwierdzających lub zaprzeczających faktom opisywanym przez osoby piszące pamiętniki. Czasami te same fakty różne osoby przedstawiały zupełnie odmiennie. W pierwszych wydanych przez oddziały Istpartu zbiorach dokumenty i wspomnienia zostały ze sobą zrównane pod względem wartości, co sprawiło, że dominowały wspomnienia. Ponadto szerokie sięganie do źródeł, jakim były relacje, wynikało z faktu, że właśnie tworzone zasób archiwalny kraju i wiele dokumentów było badaczom po prostu nieznanymi. Ta ostatnia okoliczność była jedną z przyczyn wydawania przede wszystkim wspomnień, które niestety często przeczyły sobie nawzajem przy opisywaniu tych samych wydarzeń. Koniecznego w takich przy-

²⁶ *Kazachstan k diesiatiletiju Oktiabria. Sbornik statiej i materialow*, Kyzyl-Orda 1927, s. 3.

²⁷ *Ibidem*; *Iz istorii graždanskoj wojny w Kazachstanie*, Kyzyl-Orda 1927; *Oktiabr' w Kazachstanie*, Ałma-Ata 1930.

²⁸ *Iz istorii graždanskoj wojny w Kazachstanie...*, s. 4.

²⁹ A.P. Kuczkin, *Sowietizacija kazachskogo aula (1926–1929)*, „Woprosy istorii” 1946, nr 10, s. 5.

padkach komentarza redakcyjnego odnoszącego się do pojawiających się rozbieżności nie było z powodu braku źródeł archiwalnych. Sprzeczne opinie, które autorzy łączyli z tymi samymi wydarzeniami, dezorientowały czytelnika tym bardziej, że publikowane materiały miały wybiórczy charakter. Jedynym kryterium obiektywności, niemal do lat trzydziestych, była opinia wytworzona przez czytelników-świadków opisywanych wydarzeń. Potwierdza to postanowienie Środkowoazjatyckiego Biura Komitetu Centralnego WKP(b) z 1928 r. dotyczące funkcjonowania Ispartu, w którym szczególnie zaakcentowano „skupienie głównych elementów pracy Ispartu na konsultacji danego wydarzenia z grupami uczestników biorących udział w danym epizodzie”³⁰.

Pomimo trudności natury organizacyjnej i braku wykwalifikowanej kadry pracowniczkiej lokalnym biurom Ispartu udało się zebrać do końca lat dwudziestych XX w. znaczną ilość materiału dotyczącego historii rewolucji październikowej i wojny domowej. „Na dziesiątą rocznicę rewolucji – zauważono w rezolucji pierwszej republikańskiej konferencji pracowników archiwalnych – udało się skoncentrować w centrali i w regionach ok[olo] tysiąca cennych źródeł, które odzwierciedlają historyczne i kulturowo-społeczne cechy kraju, epokę rewolucji i wojnę domową”³¹.

Już w pierwszej dekadzie władzy sowieckiej pojawiły się we wspomnieniach tendencje do interpretacji historii partii bolszewickiej, które uzyskały później polityczny wymiar i stały się podstawą rozwiązywania wszystkich kwestii dotyczących działania organizacji partyjnej.

W szczególności podkreślał to fakt, że krąg zagadnień poruszanych w pamiętnikach nie wykraczał poza kwestie politycznego ustanowienia władzy, walki ideologicznej z innymi nurtami politycznymi oraz przejawów nowego ustroju w praktycznej działalności pierwszych bolszewików.

Należy też zaznaczyć, że priorytetowym tematem większości wspomnień było ukazanie politycznej walki partii i ujawnienie niekompetencji przeciwników bolszewickich idei. Właśnie ta strona z historii partii komunistycznej, jak pokazała później rzeczywistość, była – z punktu widzenia Józefa Wissarionowicza Stalina – podstawą rozumienia całego procesu historii, zarówno rosyjskiej, jak i światowej.

Wspomnienia spisane w pierwszej dekadzie władzy sowieckiej traktowały przedstawiane zjawiska w sposób prosty i naturalny. Nieograniczony pluralizm osądów autorów pozwala śledzić tendencje, które pojawiły się podczas opisywania życia społecznego i politycznego społeczeństwa okresu rewolucji i wojny domowej: stosunek lokalnej ludności do rewolucji, stopień zaangażowania w wojnę domową, charakter stosunków narodowościowych.

Brak opracowania naukowego wydawanych relacji oraz krytycznej oceny publikowanych wspomnień jako źródeł historycznych spowodował, że weryfikacji opisu tych samych wydarzeń historycznych dokonywał pamiętnik napisany przez drugiego świadka.

Pierwsze artykuły naukowe dotyczące krytycznej analizy pamiętników³² i metodologii opracowywania publikacji, a także zawierające praktyczne porady dla przyszłych

³⁰ *Riewolucyjna w Sriedniej Azii*, Sbornik 1..., s. 109.

³¹ *Kulturnoje stroitielstwo w Kazachstanie. Sbornik dokumentow i materialow. 1918–1932*, t. 1, Ałma-Ata 1965, s. 318.

³² M.N. Pokrowskij, *Oczerednyje zadaczi istorikow-marksistow. Istoriceszkaja nauka i bor'ba klassow*, Moskwa–Leningrad 1933; N. Awdiejew, *O naucznoj obrabotkie istocznikow po istorii RKP(b) i Oktjabr'skoj riewolucyj*, „Proletarskaja riewolucyj” 1925, nr 1–2, s. 149–160; M.N. Pokrowskij,

autorów wspomnień³³ zaczęły pojawiać się dopiero na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. Krytyczne podejście do informacji podawanych przez autorów pamiętników oraz analiza porównawcza faktów z materiałami archiwalnymi nadaje przygotowanym w ten sposób publikacjom status naukowy, co pozwala mówić o wysokim stopniu obiektywizmu w opisywaniu wydarzeń historycznych. Wyraźny na to wpływ miały założenia metodologiczne i praktyczna przydatność wydawanych materiałów, które dały osobom piszącym pamiętniki właściwy wzorzec do przedstawiania wydarzeń historycznych. Pomimo wszystkich niedociągnięć właśnie możliwość porównania wspomnień z pierwszego okresu z pamiętnikami pisanymi później pozwala badaczowi ujawnić wpływ epoki stalinowskiej na poziom obiektywizmu informacji zawartych we wspomnieniach i odkryć trendy w interpretacji pewnych faktów.

Szeroki oddźwięk w społeczeństwie wywołał list Józefa Stalina do redakcji czasopisma „Rewolucja proletariacka”, opublikowany w 1931 r. W istocie położył on kres swobodzie badań naukowych i skierował je w nowym kierunku – stalinowskiego ostrzegania przeszłości. Izaak Minc – jeden z autorów *Historii WKP(b)*, skrytykowanej ostro przez Stalina – odnosząc się do jego listu na zebraniu towarzystwa historyków marksistowskich, przedstawił następującą ocenę sytuacji wokół dyscypliny, jaką jest historia, która bardzo dokładnie pokazuje, czym nauka historyczna była w latach dwudziestych i dokąd później została skierowana. „My – podkreślił Minc – uznając błędy w V tomie *Historii WKP(b)*, podczas eksponowania tych lub innych faktów podeszliśmy do nich nie z punktu widzenia politycznej celowości, ale z perspektywy, która absolutnie nie oddaje naszej historii politycznej”³⁴. W ten sposób obowiązkowy warunek politycznej poprawności prac historycznych doprowadził do ograniczenia w latach trzydziestych XX w. wciąż istniejącego pluralizmu w badaniach naukowych. Opisywanie przez badaczy procesów zachodzących w przeszłości nie mogło być sprzeczne ze stalinowską koncepcją rozwoju historycznego. Do początków lat sześćdziesiątych list ten był traktowany jako wzorzec stosowania leninowskich zasad w działaniach partyjnych i w nauce³⁵.

Stalin podał w wątpliwość determinację i konsekwencję Lenina w walce z ideologicznymi tendencjami wewnątrz partii, wskazując na brak oficjalnych dokumentów, które świadczyłyby na korzyść tego argumentu³⁶. Redakcja magazynu, biorąc pod uwagę złożoność podnoszonych zagadnień, uznała tę tezę za kontrowersyjną i zachęcała innych naukowców do aktywnego udziału w dyskusji na łamach czasopisma. Jednakże stanowisko to zostało potraktowane przez Stalina jako okazja do bycia „narzędziem ideologicznym w rękach kontrrewolucji”. Z tego powodu nie można było pozwolić na dyskusję prasową, „aby nie ułatwiać procederu przemycania wrogich treści [...] poprzez

Dwadcatiletije naszej pierwoj proletarskoj riewolucyi, „Proletarskaja riewolucyja” 1924, nr 11; I.I. Minc, *Bor’ba za Sowiety (1918–1919)*, „Proletarskaja riewolucyja” 1927, nr 1; M.S. Olminskij, *O miemuarach* [w:] *Iz epochy „Zwiezdy” i „Prawdy”*, Moskwa 1921, s. 3–6.

³³ I. Gielis, *Kak nado pisat’ wospominanija*, „Proletarskaja riewolucyja” 1925, nr 7; P. Antropow, *Szto i kak czitat’ po istorii riewolucyonnogo dwiżenija i partii w Sriedniej Azii*, Samarkand 1929.

³⁴ *Za bolszewickoje izuczenije istorii partii*, „Prawda”, 12 XII 1931.

³⁵ W.K. Jakunin, I.W. Stalin, *Stalinizm i istoriczeskaja nauka*, Dniepropietrowsk 1991, s. 25.

³⁶ *Ibidem*; I.W. Stalin, *O niekotorych woprosach istorii bolszewizma (pis’mo w riedakcyju žurnala „Proletarskaja riewolucyja”)* [w:] *Za bolszewickoje izuczenije istorii WKP(b)*. *Sbornik matierialow k pis’mu t. Stalina w riedakcyju žurnala „Proletarskaja riewolucyja”*, Socjalno-ekonomiczeskij cykl Wojennoj Akademii, Moskwa 1932, s. 16.

udostępnienie [...] trybuny³⁷. Autor podkreślał, że należy „podnieść zagadnienia historii bolszewizmu na wyższy poziom, postawić sprawę nauczania historii [...] w myśl bolszewickich zasad oraz wystrzyżać uwagę na wszelkie działania fałszujących historię i systematycznie je demaskować³⁸. Kładąc nacisk na uzasadnienie wewnątrzpartyjnej walki, Stalin nadał temu kierunkowi – mającemu już swoje miejsce w badaniach – nowy impuls, mianowicie potwierdził pierwszeństwo rozwiązywania konkretnego problemu w myśl bolszewickiej interpretacji historii.

Po liście Józefa Stalina organizacje partyjne podjęły rezolucje rozpoczynające proces potępiania historyków i osób piszących wspomnienia, które dopuszczały się błędów w „jednym z najpoważniejszych” – jak ujął to Łazar Kaganowicz – obszarów historii. Problem wychowania w duchu bolszewizmu, który opiera się na historii partii, powinien być rozstrzygnięty – zdaniem Kaganowicza – tylko przez właściwe, „leninowskie” rozumienie historii. Dlatego uważał on, że w historii partii należy koniecznie zobaczyć program, strategię i taktykę³⁹. Założenia te stały się podstawą do interpretacji historii. W ten sposób pluralizm opinii na temat problemów społeczno-politycznych i dróg rozwoju kraju oraz dziejów organizacji partyjnej, który miał miejsce w latach dwudziestych ubiegłego wieku, został w pierwszej połowie lat trzydziestych XX w. zastąpiony jednym, ideologicznym podejściem do rozumienia zjawisk zarówno politycznych, jak i społeczno-ekonomicznych w życiu społeczeństwa.

Proces ujawniania „fałszywych historyków” miał miejsce również w prasie kazachskiej. Na przykład na stronach gazety „Bolszewik Kazachstanu” zostały ocenione poglądy ideologiczne Brajnina i Szafira, wyrażone w książkach *Eseje o historii Alasz-Ordy* i *Pierwsze kroki Sowietów w Semirieczu*. W opinii recenzentów autorzy „oszczerczo [...] twierdzili, że kazachskie masy nie brały udziału w walce za Sowiety”, skłaniając się w ten sposób do „teorii Safarowa”, że pierwsi Sowietci w kraju byli kułakami⁴⁰. Od autorów żądano ujawnienia wielonarodowego charakteru walki w latach wojny domowej, ukazania szerokiego udziału miejscowej ludności w zbrojnych wystąpieniach po stronie Sowietów. „Rewolucja w Rosji – pisał Stalin – nie zwyciężyłaby, a Kołczak i Denikin nie byłiby pokonani, gdyby rosyjski proletariatus nie miał sympatii i wsparcia ze strony uciskanych narodów byłego Imperium Rosyjskiego⁴¹. Ilijas Kabułow, studiując zagadnienia dotyczące historii organizacji partyjnej w Kazachstanie, zauważył, że rewolucja październikowa nie mogła nie dotknąć rdzennej ludności, i wskazał tym samym nie tylko na fakt udziału kazachskich mas w rewolucyjnej transformacji społeczeństwa, lecz także zaistnienia w kraju obiektywnych i subiektywnych przesłanek tej rewolucji. Pisał, że „negowanie występowania tradycji rewolucyjnych wśród narodów zamieszkujących kresy Rosji jest wypaczeniem historii⁴². Kwestia przesłanek rewolucji październikowej w kazachskim stepie, która w pierwszej dekadzie władzy sowieckiej

³⁷ Dosłownie: „ułatwiać działalność przemysłową...” – I.W. Stalin, *O niektórych woprosach istorii...*, s. 20–24.

³⁸ *Ibidem*, s. 24.

³⁹ *Riecz' Kaganowicza na torżestwiennom zasiedanii, poswiaszczennom diesiatiletniemu jubileju I.K.P. [w:] Za bolszewickoje izuczenije istorii WKP(b)...*, s. 43.

⁴⁰ S. Utielow, *Jolkin o knigach Brajnina i Szafiro* – „Oczerki po istorii Alasz-Ordy” i „Pierwyje szagi Sowietow w Semirieczje”, „Bolszewik Kazachstana” 1935, nr 6, s. 87–91.

⁴¹ N. Popow, *Idiealizacja luksiemburgianstwa – znamia naszych wragow*, „Prawda”, 8 XII 1931.

⁴² I. Kabułow, *O niektórych woprosach istorii partijnaj organizaciji i oktjabr'skoj riwolucyji w Kazachstanie*, „Bolszewik Kazachstana” 1935, nr 9–10, s. 44.

była różnie rozumiana, teraz musiała zostać rozstrzygnięta jednoznacznie. Wskazując na istnienie odmiennych punktów widzenia na to zagadnienie, Uraz Isajew zauważał, że „nie ma żadnej szczególnej potrzeby zatrzymywania się i udowadniania burżuazji, iż przesłanki były i są, ponieważ jest jasne, że w tej sprawie w żaden sposób z burżuazją się nie porozumiemy. My wychodzimy ze swojego, marksistowskiego rozumienia świata”⁴³. Pisząc to, miał na myśli stanowisko Stalina w kwestii historycznego rozwoju narodów zamieszkujących kresy Rosji. „Przekazanie zdobycy Października burżuazji – podkreślał Isajew – jest jednoznaczne z samobójstwem”⁴⁴. Taki sposób rozwiązania problemu ukazuje istotę relacji między centrum a regionami narodowymi, które są charakterystyczne dla epoki totalitaryzmu.

Kwestie poprawności politycznego postrzegania i oceny budowy ustroju sowieckiego były rozwiązywane za sprawą pojawienia się specjalnych instrukcji, które redakcje i osoby piszące pamiętniki były zobowiązane przestrzegać w trakcie redagowania i publikowania wspomnień.

Jedną z takich instrukcji została odnaleziona w Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu. Biorąc pod uwagę jej obligatoryjny charakter (który wyraźnie odcisnął się na zawartości i strukturze większości kolejnych pamiętników), warto omówić treść instrukcji, która prawdopodobnie była jedną z pierwszych tego typu. Nosiła ona tytuł: „Dla pełnomocnych Istpartów i towarzyszy, którzy będą pisać swoje wspomnienia”. Dokument składał się z dwóch części: 1. „Jak pisać wspomnienia i jaki materiał gromadzić na temat historii organizacji partyjnej”; 2. „Co należy wybrać z archiwum i z gazet za okres 1917–1920”⁴⁵. Głównym zadaniem było pozytywne przedstawienie działań organizacji partyjnej w opisanych wydarzeniach.

W instrukcji zawarto konkretne wskazówki, jak należy właściwie rozumieć procesy historii politycznej – tak jak to sobie wyobrażali redaktorzy tego dokumentu. Od pamiętnikarza wymagano ścisłego podporządkowania się zasadom zawartym w instrukcji, które wyraźnie mówiły, o czym należy pisać:

- 1) wyjaśnić, w jakich okolicznościach i z czyjej inicjatywy pojawiła się pierwsza organizacja partyjna (kadry przysłane z zewnątrz czy miejscowe), jakie okoliczności temu sprzyjały;
- 2) w jaki sposób, w jakich okolicznościach i z czyjej inicjatywy przystąpiono do scalania komórek;
- 3) podać dokładną datę powstania podstawowej organizacji partyjnej i organów wyższych, ich skład osobowy, pochodzenie społeczne;
- 4) jakie postawiono zadania i jak je wypełniano, jaki był skutek faktyczny;
- 5) jaki był wpływ organizacji partyjnej na otaczające masy;
- 6) jakie były błędy w pracy organizacji partyjnej, odchylenia od głównej linii;
- 7) ukazać walkę organizacji partyjnej w okresie konspiracji (1918–1919), kiedy władzę sprawował Aleksander Dutow i Aleksander Kołczak.

Zachowując podobny schemat, należało pozytywnie ukazać pierwsze działania Sowietów przed kontrrewolucyjnym przewrotem w 1918 r. i po pokonaniu przeciw-

⁴³ U. Isajew, *Oktiabr'skaja riewolucija i stroitelstwo socyjalizma (dokład na torżestwiennom zasiedanii Alma-Atinskogo gorodzkiego Sowjeta, 6 nojabria 1932 g.)*, Alma-Ata–Moskwa 1932, s. 6.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ AP RK, f. 811, op. 4, d. 205, l. 234–238.

ników. Warto zauważyć, że pkt 6 wykluczał alternatywne – wobec przyjętego przez bolszewików – rozumienie procesów życia społeczno-politycznego. Żądając jednocześnie złożenia sprawozdania i ujawnienia w nim „odchyłeń od generalnej linii” partii, punkt ten przygotował solidny grunt dla represji politycznych w stosunku do różnego rodzaju „oportunistów”, „prawicowców”, a także „burżuazyjnych nacjonalistów”. Opisuując działania zbrojne, autor wspomnień miał przestrzegać ustalonych zasad i jednocześnie ukazać:

- 1) kiedy, gdzie i w jaki sposób wybuchła rewolucyjna wojna partyzancka i kto nią dowodził;
- 2) jak rozwinęła się walka, jakie były siły, jaki był ich skład narodowościowy, jaki był stan uzbrojenia sił partyzanckich, jaki był potencjał bojowy przeciwnika;
- 3) jak długo partyzanckie siły powstańcze prowadziły działania;
- 4) w jaki sposób odnosili się do sił powstańczych chłopci z okolicznych wiosek, a szczególnie rdzenna ludność;
- 5) opisać poszczególne epizody terroru „białych” band, ich represje wobec bolszewików.

Ten „pouczający instruktaż” nie wymagał od autora twórczego podejścia do pisania wspomnień. Instrukcja została opracowana w formie problemowych pytań, w odpowiedzi na które – przez pryzmat działalności partii bolszewickiej – kreślono w pełni „użyteczny” obraz wydarzeń. Wymóg stawiany osobom piszącym pamiętniki, aby „przedstawić [...] epizody terroru «białych» band”, sprawił, że pojawiła się pewna część wspomnień, które stały się doskonałą bazą źródłową dla późniejszych badań historycznych nad działaniami kontrewolucyjnymi. W oparciu o źródła pamiętnikarskie przedstawiano ciemne strony z historii ruchu antybolszewickiego, „charakterystyczne” dla politycznego i społecznego środowiska przeciwników rewolucji. W ostatecznym rozrachunku tego rodzaju przykłady służyły wychowaniu nowego pokolenia w duchu przywiązania do idei bolszewizmu. Wymuszona inklinacja autorów wspomnień, by podążać za ustalonymi wytycznymi, spowodowała, że ich relacje były powielającym się szablonem, prowadzącym do zatarcia w pisanych pamiętnikach indywidualnych cech.

W drugiej części dokumentu przytoczono konkretny wykaz źródeł archiwalnych, które osoba pisząca wspomnienia powinna przejrzeć i na ich podstawie zweryfikować fakty: „Z dokumentów archiwalnych należy wziąć pod uwagę: decyzje organizacji partyjnych, odezwy do ludu pracującego charakteryzujące walkę o władzę sowiecką, uzyskanie wolności przez masy, walkę mienszewików z bolszewikami oraz działania mające na celu poprawę warunków życia”. Usunięcie z listy istotnych materiałów dotyczących działania innych organizacji politycznych uniemożliwiało autorowi ocenę faktów pod innym kątem, co znajdowało odbicie w jego osobistej narracji. W ten sposób stanowisko Istpartu zarówno dopuszczające publikację pamiętników bez ingerencji w ich treść, jak i uznające prawo do wyrażania własnej opinii na temat opisywanych wydarzeń przez ich uczestników – tak charakterystyczne dla pierwszego dziesięciolecia sprawowania władzy przez bolszewików – zostało zastąpione obowiązkiem udzielenia odpowiedzi na zestaw pytań dotyczących historii partii, którą to musieli potwierdzić wszyscy piszący wspomnienia. Scenariusz opisywanych wydarzeń, w sztuczny sposób wkomponowany w strukturę „punktów”, włączał studia nad przeszłością w konkretne ramy. Tym samym „pomagał” uporządkować wspomnienia w tak bardzo skomplikowanej i złożonej

niedawnej przeszłości⁴⁶. Należy zaznaczyć, że wszystkie prace historyczne i wspomnienia, które były publikowane w tym czasie, charakteryzują się podobnym podejściem do minionego okresu. Fakt słuszności rewolucji proletariackiej w Kazachstanie został ukazany w wydanych w latach trzydziestych pracach Iwana Kumacza i Fedora Kaluty – uczestników wojny domowej w Kazachstanie, oraz artykułach Turara Ryskułowa, Nikolaja Timofiejewa i Sandżara Dżafarowicza Asfiendiarowa⁴⁷. Na przykład Kumacz i Kaluta uważali, że szkołą edukacji politycznej ludności Kazachstanu było skierowanie jej w 1916 r. do prac na tyłach frontu⁴⁸. W zbiorze dokumentów i materiałów dotyczących ruchu narodowowyzwoleńczego w 1916 r. jest zapis mówiący, że wówczas rozpoczęły się przygotowania do organizacji Sowdepu (Rady Deputatów): „Już wtedy docierały do nas wielkie słowa bolszewickiej prawdy. W nocy, w głębokiej tajemnicy przed władzami rejonowymi, zbierali się żołnierze frontowi, powstańcy [...]. Przygotowywali się do organizacji Sowdepu”⁴⁹. Istotnie, powstanie w 1916 r. miało znaczący wpływ na sytuację polityczną w Kazachstanie. Jeszcze w 1926 r. – z okazji dziesiątej rocznicy powstania – przeprowadzono na łamach prasy dyskusję dotyczącą przyczyny i charakteru tego ruchu⁵⁰. W tym czasie Turar Ryskułow podkreślał narodowy charakter powstania, słusznie uważając, że „było [ono] skierowane w ogóle przeciwko Rosjanom”⁵¹. Inny pogląd na to wydarzenie wyraził Grigory Brojdo. Zgodził się z opinią, że związek między walkami w 1916 r. w Kazachstanie a rewolucjami w 1917 r. nie istnieje: „[...] przyczyną powstania nie mogły być narodowe ani religijne napięcia [...]. Powstania wyrażające sprzeciw wojnie [...] nie mogły mieć miejsca chociażby z powodu niskiego poziomu świadomości politycznej ludności kirgiskiej [...]. Pozostaje jedno: powstanie było wynikiem prowokacyjnej pracy całej administracji”⁵². W ten sposób wspomniani autorzy wybuchowi powstania nadawali cechę przypadku, w którym konkretne osoby były współwinne tego, co się wydarzyło. To ostatnie spostrzeżenie częściowo jest słuszne, aczkolwiek Brojdo nie zdołał dostrzec w przebiegu wydarzeń prawdziwych przyczyn powstania, przypisując je wyłącznie działaniom lokalnej administracji.

⁴⁶ U. Isajew, *Oktiabr'skaja riewolucyja i socyjalistyczeskoe stroitelstwo*, Alma-Ata 1932; *Nacyonalnyje czasti Krasnoj Gwardii i Krasnoj Armii w Sriedniej Azii*, Taszkient 1933; S. Biekturaganow, *O niekotorom swojebrazii Oktiabrskoj riewolucyi w Kazachstanie*, „Bolszewik Kazachstana” 1933, nr 10–11; D.I. Manżara, *Riewolucyonnoje dżiżenije w Sriedniej Azii (1905–1920). Wspominanija*, Taszkient 1934; N. Timofiejew, *Bor'ba kazachstanskoj partijnaj organizacii na dwa fronta s ukłonami w nacyonalnom woprosie w 1919–1920 gg.*, „Bolszewik Kazachstana” 1935, nr 9–10; M. Masanczi, *Osobyj dunganskij, „Kazachstanskaja prawda”*, 2–3 IX 1935.

⁴⁷ I. Kumacz', F. Kaluta, *W akmolinskich stiepiach*, Moskwa–Alma-Ata 1936; T. Ryskułow, *Straniczki iz istorii riewolucyonnoj bor'by*, „Kazachstanskaja prawda”, 22–23 X 1935; *idem*, *Oktiabr' w Turkiestanie*, „Kazachstanskaja prawda”, 11 III 1935; S.D. Asfiendiarow, *Ot fiewralia k Wielikomu Oktiabriu w Kazachstanie*, „Kazachstanskaja prawda”, 12 III 1937.

⁴⁸ I. Kumacz', F. Kaluta, *W akmolinskich...*, s. 15.

⁴⁹ *Nacyonalno-oswoboditielnoje wosstanije kazachskich trudiaszczichsia protiv carizma w 1916 godu*, Alma-Ata 1937, s. 42.

⁵⁰ I. Mienickij, *O charakteristike sobytij 1916 g. w Turkiestanie (po powodu stat'ji t. Ryskułowa)*, „Kommunistyczeskaja mysl. Nauczno-issledowatielskij żurnal”, kn. 2, 1926, s. 151–154; *Ju. A. Po powodu stat'ji t. Mienickogo*, „Kommunistyczeskaja mysl. Nauczno-issledowatielskij żurnal”, kn. 2, 1926, s. 155–157; T. Ryskułow, *Po powodu wystuplenija tow. Mienickogo*, „Kommunistyczeskaja mysl. Nauczno-issledowatielskij żurnal”, kn. 2, 1926, s. 173–182.

⁵¹ T. Ryskułow, *Po powodu wystuplenija...*, s. 176–177.

⁵² Z.A. Aldamżarow, *Pobieda Wielikoj Oktiabr'skoj riewolucyi w Kazachstanie. Istoriografija problemy*, Alma-Ata 1983, s. 99.

Współcześni historycy są skłonni traktować powstanie z 1916 r. bardziej jako punkt zwrotny w kształtowaniu się narodowej inteligencji, która – w zależności od stosunku do zachodzących wydarzeń – podzielona była na dwa nurty polityczne, aniżeli przyjąć, że było to wstępne przygotowanie kazaskich mas do październikowej rewolty⁵³. Jednak w tamtym czasie funkcjonowała teza (zgodna z historyczną koncepcją Stalina) o przekształceniu i złączeniu tego etapu proletariackiej walki kazachskich mas z rewolucją październikową, którą wyrazili tacy badacze, jak Piotr Gałuzo, Jewgienij Fiedorow i kilku innych⁵⁴. Ten punkt widzenia stał się podstawowym motywem opublikowanych w tym okresie wspomnień o wojnie domowej w Kazachstanie.

Komitet Centralny WKP(b) na posiedzeniu 30 czerwca 1931 r. podjął decyzję o wydaniu publikacji pt. „Historia wojny domowej”. Powołana w tym celu redakcja zwróciła się na łamach prasy do uczestników walk, aby włączyli się do prac nad przygotowaniem książki i przesłali swoje wspomnienia. Nieco później ta kwestia została podniesiona na posiedzeniu Biura Kazachskiego Komitetu Krajowego WKP(b)⁵⁵. Powołano komisję, w której skład weszli: Ilyas Kabułow, Baimen Ałmanow, Sarbay Jusupow, a jej przewodniczącym został Sadik Nurpieisow⁵⁶. W odpowiedzi na ten apel nadesłano wiele wspomnień, z których znaczna część – ze względu na historię wojny domowej w Kazachstanie – została zachowana w Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu.

Chociaż wydawane w latach trzydziestych wspomnienia znacznie poszerzyły zakres omawianej tematyki (pojawily się relacje mówiące o roli miejscowej ludności⁵⁷ czy pracowników kolei⁵⁸ w wydarzeniach), to klasowe podejście do interpretacji tych wydarzeń pozostało. Na stronach czasopism zaczęły się pojawiać także wspomnienia-nekrologi⁵⁹. Niektóre pamiętniki opublikowano powtórnie⁶⁰. Należy podkreślić, że wspomnienia z lat trzydziestych różnią się od tych wydanych wcześniej, m.in. tym, iż autorzy odwołują się do dokumentów.

Niemniej, do połowy lat trzydziestych badacze nie kwestionowali obiektywności autorów wspomnień, traktując je jako relacje naocznych świadków. Wartość dowodowa świadectwa pamiętnikarza pozostawała niezaprzeczalna. Nawet podczas demaskowania „burżuazyjnych” postaw badaczy przy interpretacji przebiegu wydarzeń historycznych argumenty krytyków były zredukowane do prostego stwierdzenia, że badacze ci pominęli konsultowanie swoich koncepcji „z żyjącymi członkami walki tego okresu”, co skutkowało „nieprawidłowym” rozumieniem procesów historycznych⁶¹. Taki sposób krytycznej

⁵³ *Znat' proszloe, szto by pomnit' o buduszczem (materialy kruglogo stola w Institutie istorii)*, „Kazachstanskaja prawda”, 19 VII 1989.

⁵⁴ T. Ryskułow, *Po powodu wystuplenija...*, s. 171–172.

⁵⁵ *Ob izdanii „Istorii graždanskoj wojny”*. *Postanowlenije Krajkoma WKP(b)*, „Sowietskaja stiep”, 11 XII 1931; A. Tarasow, *K sozdaniju „Istorii graždanskoj wojny” w Kazachstanie*, „Sowietskaja stiep”, 11 XII 1931.

⁵⁶ AP RK, f. 811, op. 17, d. 853, l. 99.

⁵⁷ A. Awdiejew, *Pierwym gierojam krasnym bojcjam-kazacham plamiennyj priwriet (wospominanija)*, „Sowietskaja stiep”, 6 X 1930; O. Biekow, *Kapla krowi na bolszom puti*, Kyzyl-Orda 1928; *Gieroi wojny. Epizody iz graždanskoj wojny*, Ałma-Ata 1931.

⁵⁸ F. Fiedorin, *Za sowietskij Turkiestan. Wospominanija żelaznodorożnika*, Moskwa–Taszkient 1932.

⁵⁹ W.I. Czapajew, *Kajtys bojgn kunine*, „Wożatyjga komiekszy” 1938, nr 9, s. 24–26; N. Konakbajew, *Czors bizdin žuregimizde*, „Wożatyjga komiekszy” 1938, nr 1–2, s. 40–41.

⁶⁰ T. Szmakow, *Pierwyje gody bor'by*, Leningrad 1935; *idem*, *Pierwyje gody bor'by: wospominanija uczastnika graždanskoj wojny w Sriedniej Azii*, Moskwa–Taszkient 1933.

⁶¹ S. Utepow, *Jolkin o knigach Brajnina i Szafiro...*, s. 89.

analizy prac historycznych był rezultatem nie tylko wyjątkowej pozycji, jaką miał świadek historii opowiadający o tym, co się wydarzyło, lecz także braku w tym czasie badań źródłoznawczych, które mogły wspomóc pracę tak krytyków, jak i historyków. W charakterze badaczy występowała redakcja, która nie dysponowała odpowiednimi narzędziami do przeprowadzenia naukowej analizy materiałów historycznych.

Pojawienie się w latach trzydziestych XX w. artykułów naukowych, w których autorzy apelowali o krytyczną refleksję nad wspomnieniami, wpłynęło na charakter publikowanych źródeł i stosunek redakcji gazet i wydawnictw do kwestii pisania pamiętników. Naukowcy zidentyfikowali główną cechę wspomnień – pamięć – i podkreślili subiektywność relacji jako ich największą wadę. Józef Gielis, wyrażając stanowisko większości współczesnych mu badaczy, podał następującą definicję wspomnień: „Pod pojęciem wspomnień uważa się potoczny przekaz obserwacji i wrażeń, które zarejestrowała ludzka pamięć podczas działań, w których uczestniczył autor w konkretnym czasie i miejscu, bezpośrednio z punktu widzenia opisywanych wydarzeń”⁶². W ten sposób – według autora – główna konstrukcja wspomnień polegała jedynie na opisaniu wydarzeń przez ich bezpośrednich uczestników. Innymi słowy, od osób piszących pamiętniki wymagano ułożenia w kolejności chronologicznej faktów, których byli świadkami, bez wyrażania swoich emocji i swojego zdania. Gielis rozumiał osobisty punkt widzenia jako „ukłon w kierunku autobiografii, beletrystyki”, ale nie jako cechę ludzkiej pamięci, której skłonność do wybiórczości faktów i zjawisk stanowiła według niego główną wadę tych źródeł.

W piętnastą rocznicę powstania Kazachskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej w prasie pojawiły się okolicznościowe publikacje wspomnieniowe⁶³. W edycjach z tego okresu można dodatkowo znaleźć przedmowę redakcji z komentarzem do załączonych materiałów oraz informacje biograficzne o autorach. Niektóre fakty redakcja wyjaśniała w załączonych przypisach. To wszystko było zauważalnym zwrotem w kierunku krytycznego podejścia do treści pamiętników. Rozwój badań nad źródłowym charakterem wspomnień, który miał miejsce w republice w tym okresie, wyraził się także w postaci określonych zaleceń dotyczących ich publikacji. Główną uwagę zwrócono na osobę autora i jego rolę w opisywanych wydarzeniach. Instrukcje metodyczne zawarte były również w przedmowie do wydawanych publikacji⁶⁴. Surową ocenę ze strony badaczy otrzymały opublikowane wspomnienia oficerów „białej armii”⁶⁵. Zawierały one dużą ilość materiału faktograficznego.

⁶² I. Gielis, *Kak nado pisat' wospominanija...*, s. 199.

⁶³ J. Fiodorow, *Uczrieditielnyj sjezd Sowietow SSSR. K 15-letiju KASSR*, „Bolszewik Kazachstana” 1935, nr 5–7; P. Warłamow, *O 1917 godie w Bukiejewskoj Ordie (wospominanija)*, „Bolszewik Kazachstana” 1935, nr 9–10; O.I. Gorodowikow, *Roždzeniej pierwoj konnoj. Wospominanija*, Taszkient 1935; A. Dżangildin, *Bor'ba za Oktiabr' w Kazachstanie*, „Auł kommunisti” 1935, nr 10.

⁶⁴ *Wojna w pieskach. Matieriały po istorii graždanskoj wojny k II tomu: „Graždanskaja wojna w Sriedniej Azii”*, Moskwa 1935; *Riewolucyja w Sriedniej Azii*, Sbornik 1...; *Riewolucyja w Sriedniej Azii*, Sbornik 2...

⁶⁵ *Kolczakowszczyzna. Iz bielech miemuarow*, Leningrad 1930; W.G. Böldyriew, *Diriektorija. Kolczak. Intierwienty*, Nowonikołajewsk 1925; A. Budbiereg, *Dniewnik bielogwardiejca*, Leningrad 1929; K. Buriewoj, *Kolczakowszczyzna*, Moskwa 1919; W. Sacharow, *Czeszskije legiony w Sibiri*, Bierlin 1930; I.G. Akulin, *Orienburskoje kozaczje wojsko w bor'bie s bolszewikami*, Szanchaj 1937; *Archiv ruskoj riewolucyji*, Bierlin 1920–1930 gg.

Problem klasowego zróżnicowania społeczeństwa Kazachstanu, który pojawił się w latach dwudziestych i ujawnił różne punkty widzenia zarówno u osób piszących wspomnienia, jak i wśród badaczy i kierownictwa władz sowieckich w Kazachstanie, w latach trzydziestych zaczął być traktowany zupełnie inaczej. Kluczem do rozwiązania różnic ideologicznych, pojawiających się w dyskusji na temat podziałów klasowych w Kazachstanie i okresu ich wystąpienia, była działalność organizacji partyjnej bolszewików. Brano pod uwagę moment utworzenia organizacji i zaangażowanie lokalnej ludności w jej pracę, wykazując tym samym wielonarodowy charakter nowej władzy. Bardzo charakterystyczna pod tym względem jest publikacja George Trofimowa, byłego sekretarza wiezeńskiej organizacji partyjnej. Autor opowiada o uczestnictwie w pracy komórki partyjnej przedstawicieli miejscowej ludności: „Pierwszymi przedstawicielami lokalnych narodowości, którzy przyłączyli się do organizacji, byli: Tashen Utielow, Abdulla Rozybakijew, [Shair] Mansurow, Ilyas Maksudow, Yusup Achmedow”⁶⁶.

Począwszy od lat trzydziestych aż po lata czterdzieste XX w., mamy do czynienia ze znaczącym spadkiem liczby publikowanych wspomnień. Przyczyną wyhamowania działalności wydawniczej pamiętników w tym okresie jest oskarżenie o „nieprzezwyciężony subiektywizm”⁶⁷. Zaczynają być one również traktowane jako wtórne źródła historyczne⁶⁸. Występujący w tym czasie kult Stalina i nasilone represje spowodowały, że aż do końca lat pięćdziesiątych nazwisk większości aktywnych uczestników wojny domowej nie podawano⁶⁹.

Jednakże mimo całej złożoności życia politycznego w kraju prace nad gromadzeniem wspomnień nadal prowadzono⁷⁰. Komisje terenowe organizowały zebrania we wszystkich obwodach republiki. Według opinii jej członków potrzeba takich spotkań była uzasadniona dwoma głównymi powodami: wychowywanie ludzi sowieckich w najlepszych tradycjach i prowadzenie pracy ideologicznej⁷¹. W ten sposób wspomnienia stały się środkiem propagandy. Fala represji politycznych z lat trzydziestych i czterdziestych, która przetoczyła się przez cały kraj, odcisnęła swoje piętno na zbieranych materiałach. Od autorów żądano unikania „konkretnych nazwisk” osób, „których nie wolno pokazać w historii bolszewików w Kazachstanie”⁷², oraz podporządkowania opisu wydarzeń chronologii rozwoju partii. Jeśli wcześniej od osób piszących pamiętniki wymagano wiedzy o podstawowych dokumentach partii oraz o tym, co pisała codzienna prasa tego okresu, to teraz głównym warunkiem było przestudiowanie wskazanych prac Włodzimierza Lenina i Józefa Stalina, w których autorzy wspomnień mogli znaleźć właściwą interpretację i odpowiedzi na liczne pytania, jakie mogły się pojawić w trakcie ich pisania⁷³. W ten sposób to nie

⁶⁶ G. Trofimow, *Iz prozlogo Dżetyusujskoj partijnoj organizacii*, „Kazachstanskaja prawda”, 3 III 1935.

⁶⁷ I. Smirnow, *Dostowiernyje fakty – osnowa istoriczeskich issledowanij*, „Kommunist” 1962, nr 3, s. 80.

⁶⁸ I.I. Minc, *Bor’ba za Sowiety...*, s. 246; A.I. Jelizarowa, *Rietrospektiwnyj wzglad na istpart i żurnal „Proletarskaja riewolucyja”*, „Proletarskaja riewolucyja” 1930, nr 1, s. 31.

⁶⁹ *Matieriały Plenuma CK KPSS, 27–28 janwaria, 1987 goda*, Moskwa 1987.

⁷⁰ *Po sowietskemu Kazachstanu (ot korespondentow „KP” i „KazTag”)*, „Kazachstanskaja prawda”, 23 V 1941.

⁷¹ AP RK, f. 811, op. 4, d. 4, l. 28.

⁷² *Ibidem*, l. 32.

⁷³ *Ibidem*, l. 34.

osobowość autora nadawała charakter i treść wspomnieniom, ale wydarzenie, którego był uczestnikiem.

Celem instrukcji i zaleceń dla przyszłych autorów pamiętników, które kierowano do uczestników wydarzeń podczas spotkań, było postawienie konkretnego zadania – żeby w swoich wspomnieniach wszechstronnie omówili czynniki historyczne, które wystąpiły w działaniach organizacji partyjnej bolszewików. Rozbudowane pytania kierunkowe „pomagały przypomnieć” osobie piszącej wspomnienia „zapomniane fakty” i ustalić powiązania między zjawiskami, których sama nie potrafiła właściwie zinterpretować⁷⁴. Takie podejście do zagadnienia – motywowane zasadą, że nie można stracić z oczu nawet najdrobniejszego szczegółu – prowadziło do tego, że w procesie formułowania odpowiedzi na pytania gubiono główny wątek historii i naruszano integralność przekazu. Makarow zauważał, że wspomnienia spisane według szablonu ankiety, charakteryzują się nie tylko subiektywizmem respondenta, lecz także subiektywizmem stawiającego pytania ankietera⁷⁵. Jedna subiektywna motywacja pogłębiona drugą subiektywną motywacją może prowadzić do zafałszowania rzeczywistości w tych przypadkach, kiedy konieczne jest udzielenie odpowiedzi na pytania, na które nie wiadomo, co odpowiedzieć. Oprócz tego głośne oskarżenia, zarówno na łamach centralnych, jak i lokalnych czasopism, mające na celu ujawnienie niewłaściwych postaw autorów wobec historii, wywoływały u piszących pamiętniki przeświadczenie, że występuje tylko jedna prawdziwa ocena wydarzeń, którą należy przedstawić szerokim kręgom społeczeństwa. Najważniejsza funkcja wspomnień sprowadzała się do roli edukacyjnej. Pamiętniki zostały scharakteryzowane jako literatura polityczna⁷⁶. W ten sposób stały się jednym z ideologicznych narzędzi zarządzania państwem. Subiektywizm, ściśle związany z ich powstawaniem i będący cechą wspomnień traktowanych jako źródła historyczne, dopełniony jeszcze ideologicznym i wyjątkowo silnym wpływem epoki, wymaga od badacza zwiększonej uwagi i krytycyzmu w chwili, gdy korzysta on z nich przy opisie procesów historycznych.

Stosunek badaczy do tych świadectw historycznych był przez długi czas bardzo krytyczny. W pierwszej dekadzie po rozpadzie ZSRS historycy dystansowali się od dokumentów partyjnych jako materiałów, w których historia była opisywana tylko z jednej perspektywy. To doprowadziło do tego, że pamiętniki jako źródła historyczne były w ostatnich czasach rzadko wykorzystywane albo całkowicie pomijane przez specjalistów badających omawiany tu okres historii. Nie powinno to jednak pomniejszać ich wartości poznawczej. W końcu dokument jest świadectwem epoki historycznej, a każde źródło jest subiektywne – już ze względu na samą naturę procesu jego powstawania. Zadaniem badacza jest natomiast ocena jego wartości informacyjnej oraz ustalenie stopnia dokładności i wiarygodności w opisie faktów historycznych – czyli przeprowadzenie starannego badania wartości dokumentu jako artefaktu epoki. Obecnie ten stereotyp jednostronnego podejścia do dokumentów partyjnych uległ zmianie na rzecz krytycznej i porównawczej analizy.

⁷⁴ G.F. Dachszejgier, *Socjalno-ekonomiceskije prieobrazowanija w aule i dieriewnie Kazachstana (1921–1929 gg.)*, Alma-Ata 1965, s. 43.

⁷⁵ M.K. Makarow, *K woprosu o terminologii w istocznikowiedienii SSSR* [w:] *Trudy MGIAI*, t. 17, Moskwa 1963, s. 17.

⁷⁶ M.A. Dwoisznikow, S.I. Cziwadze, *Jarcze, polnije otrazat' riewolucyonnoje proszloje*, „Woprosy istorii KPSS” 1957, nr 1; A. Łukaszew, S. Szaumian, S. Uiepro, *Mienuarnaja literatura i istoriceskaja prawda*, „Kommunist” 1959, nr 11.

Zainteresowanie badaczy dokumentami z Archiwum Prezydenta rośnie z każdym rokiem⁷⁷. Studia nad komunistycznym okresem historii Kazachstanu z pominięciem dokumentów Archiwum nie byłyby możliwe, ponieważ jest ono jedynym cesjonariuszem dokumentów partyjnych władzy sowieckiej. Źródła z pierwszej połowy XX w., w tym materiały archiwalne o charakterze epistolarnym, oraz wszelkie zagadnienia związane z wprowadzeniem władzy sowieckiej w Kazachstanie i wojną domową lat 1918–1920, nie przestają wzbudzać powszechnego zainteresowania badaczy.

**Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu w Almaty, 2018 r.
Fot. ze zbiorów Archiwum Prezydenta**

⁷⁷ Dzięki cyfryzacji Archiwum Prezydenta badacze mają obecnie możliwość pracy za pośrednictwem Internetu. Mogą zapoznać się z opisem przechowywanych w nim dokumentów oraz złożyć zamówienie na ich udostępnienie. Po zarejestrowaniu w czytelnicy mogą korzystać ze wszystkich usług „archiwum elektronicznego” poprzez swoje konto osobiste.

STRESZCZENIE

W Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu w Ałmaty przechowywane są materiały dotyczące wojny domowej w Kazachstanie (1918–1920). Są to wspomnienia uczestników zebrane kiedyś przez Istpart – instytucję naukowo-badawczą opracowującą źródła związane z okresem wprowadzania w Kazachstanie władzy sowieckiej. W artykule najpierw opisano historię powstania Istpartu, proces gromadzenia wspomnień i pamiętników, a następnie omówiono zachowane dokumenty oraz uwarunkowania polityczne, które miały wpływ na ich treść. W podsumowaniu autor podkreślił, że obecnie nie są one uważane za wiarygodne źródła, w związku z czym badacze podchodzą do nich z dużym dystansem. Nie umniejsza to jednak ich znaczenia jako dokumentów ukazujących historię komunizmu w XX w.

Słowa kluczowe: Kazachstan, Ałmaty, dokumenty partyjne, Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu, Istpart, wspomnienia, pamiętniki, władza sowiecka, wojna domowa.

SUMMARY

The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan in Almaty contain materials regarding the civil war in Kazakhstan (1918–1920). They are memories of participants once collected by Istpart – a scientific research institution collecting sources related to the period of the introduction of Soviet power in Kazakhstan. The article first describes the history of the creation of Istpart, the process of collecting memories and diaries, and then discusses the preserved documents and political conditions that had an impact on the content of these documents. In the summary, the author emphasized that they are currently not considered reliable sources, and therefore researchers approach them with great caution. However, this does not diminish their importance as documents showing the history of communism in the 20th century.

Keywords: Kazakhstan, Almaty, party documents, Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Istpart, memories, diaries, Soviet power, civil war.